

İNGİLİZ KONSOLOSU LONGWORTH'A GÖRE TRABZON VİLAYETİ(1892-1898)

AHMET HALAÇOĞLU

GİRİŞ:

Tarihimize 93 harbi olarak geçen 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi Türkiye'nin bir ölçüde kaderini belirlemiş olması bakımından önemli bir savaştır. Savaş sonunda Rusya, Osmanlı Devletinin imzalamak zorunda kaldığı Ayastefanos Antlaşması(3 Mart 1878) ile hem Balkanlarda, hem de Kafkasya'da mutlak bir üstünlük ele geçirmiştir. Ancak Osmanlı Devletinin istemeden de olsa imzalamak zorunda kaldığı bu antlaşma Avrupalı büyük devletlerin, özellikle de İngiltere ve Avusturya'nın, menfaatlerine ters düşmekteydi. Onlara göre bu antlaşmanın kabulü kendi millî menfaatlerine ters düşeceği gibi, uzun vadede Avrupa barışı için de tehdit arz etmekteydi. Nitekim Rusya, Almanya ve Fransa'nın da desteğini alan İngiltere ve Avusturya'nın kararlı tavırları sonucunda Berlin'de milletlerarası bir konferansın toplanmasına razı olmuş ve 13 Haziran 1878'de Berlin Kongresi toplanarak, 13 Temmuz'da antlaşma imzalanmıştır. Ancak bu antlaşmanın imzalanması sürecinde, İngiltere diplomatik kurnazlığını ortaya koyup, hem Osmanlı Devleti, hem de Rusya ile ayrı ayrı ikili gizli antlaşma yaparak, Balkanlarda ve Kafkasya'da menfaatine zarar verecek bir oluşumu önlemek için önceden tedbir almıştır. Bu meyanda İngiltere Osmanlı Devletiyle gizli olarak yaptığı Kıbrıs Antlaşması ve Berlin Antlaşmasınının 61. Maddesi ile gerek Anadolu'dan ve dolayısıyla Ortadoğu topraklarından Rusya'yı uzak tutacak, gerekse de Ayastefanos Antlaşması ile Rusya'nın insaf ve himayesine terkedilen Ermenileri kendi güdümüne sokacaktı. Gerek Kıbrıs ve gerekse Berlin Antlaşmalarıyla Anadolu, Kafkasya ve dolaylı olarak da Ortadoğu'nun geleceğiyle ilgilenip Rusya'ya tavrı alan tek devlet İngiltere'dir. Ancak bu tavrın sebebi açıkta, çünkü İngiliz menfaatleri söz konusu idi. İngiltere'nin bu niyeti bu iki antlaşmanın maddelerinde açıkça görülmektedir. Nitekim bu antlaşmalar uyarınca Osmanlı Devleti, Ermeniler ile meskûn vilâyetlerde Ermenilerin durumlarını düzeltmek için reformlar yapmayı ve onları Kürt ve Çerkezlere

karşı korumayı, bu durum hakkında da Avrupalı Devletlere, özellikle de İngiltere'ye bilgi vermeyi taahhüt etmiş bulunuyordu¹.

İngiltere'nin Ermenilerin durumunu düzeltirmek gibi bir düşünce içerisinde olduğu şüpheli olmakla beraber, gerçek olan bir durum vardır ki, o da Anadolu'nun İngiliz sömürgeleri açısından arzettiği önemdi ve İngiltere'nin bundan taviz vermesi kendisine çok pahalıya mal olabilirdi. Nitekim bunun şuurunda olan İngiliz devlet adamları İngiltere'den getirdikleri asker kökenli İngilizleri, Anadolu'nun bir çok şehrinde konuşlandırdılar. Böylelikle hem Rusya'nın bölgedeki askerî ve Ermenilere yönelik siyasî faaliyetleri hakkında raporlarıyla hükümetlerini bilgilendirecekler, hem de Osmanlı Devletini raporlarda zikredilen konularda sıkıştırıp, anti-İngiliz bir politika takip etmelerine engel olacaklardı. Bunlar, konsolosların gizli fakat asıl görevleri olmakla beraber, konsoloslara talimatname olarak verilen resmî yazıda; *"idari ve adli bozukluk ve baskıların önüne geçmek, ekonominin canlanması için tekliflerde bulunmak, asayiş ve emniyetin sağlanması yolunda bilgi ve tavsiyelerle Türk görevlilere yardımcı olmak"* gibi görevler de bulunmaktaydı. Nitekim yukarıda verilen gizli ve açık maksatlarla İngiliz konsolosları Kasım 1878'den itibaren Anadolu'ya gelmeye başladılar. Ancak bu sırada Osmanlı topraklarına gelen konsoloslar ilk konsoloslar olmayıp, daha önce de belli başlı ticarî ve askerî ehemmiyet arz eden şehirlere de İngiliz konsoloslar gelmişti. Bu defa Anadolu'ya tayin edilen konsolosların vazifelerine, Anadolu'da yaşayan Ermenilere ait reformların tatbiki ile Ermenilerin Kürt ve Çerkezlerle karşı korunup, korunmadığının teftişi ve kontrolü de eklenmişti².

Daha 1868'de, Trabzon'da bulunan İngiliz konsoloslu W.G.Palgrave Anadolu'daki vilayetler hakkında bir rapor hazırladığını biliyoruz.

Raporlarını incelediğimiz Konsolos Longworth'un Trabzon'a ne zaman geldiğine dair elimizde kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak ondan önce

¹ Musa Şaşmaz, "İngiliz Kaptan Coopern'in Kayseri Konsolosluğu(1879)", *I.Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri 1997, s.325 v.d.

² Ancak Anadolu'nun pek çok şehrinde (meselâ Konya, Kayseri, Trabzon) Ermeni nüfusun Müslüman nüfusa oranı %5 veya daha az seviyelerindedir. Bu denli küçük oranda bir Ermeni nüfus için diğer milletlerin aleyhine Osmanlı Devleti nasıl bir ayrıcalıklı reform ve bunu da İngiliz konsoloslu nasıl teftiş ve kontrol edecekti, bu düşündürücüdür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Musa Şaşmaz, *a.g.m.*, s.326, 328. Anadolu'ya İngiliz konsoloslarının atanması hakkında ayrıca bkz. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1984, s.45-47.

Trabzon Konsolosu bulunan Biliotti'nin Trabzon'dan gönderdiği son raporu 27 Şubat 1885'dir³. Longworth'un ise ilk belgesi, 22 Şubat 1886 tarihlidir. Elimizde bu yıllara ait belge az olduğundan tam bir tarih verebilmemiz mümkün olmasa da, bu durumda Longworth'un Trabzon'a 1885 Şubatı ile 1886 Şubatı arasında gelmiş olması muhtemeldir.

Konsolos H.Z.Longworth, Trabzon'a gelip yerleştikten sonra Trabzon ve civarında yöneticiler ve olup bitenler hakkında bilgi toplamaya başlamıştır. Topladığı bilgileri belirli periyotlar halinde ülkesine rapor eden Longworth'un, aşağıda görüleceği üzere, bu raporlarında Trabzon'da yaşadıkları, şahit oldukları, yöneticiler hakkındaki düşünceleri ve yorumları bulunmaktadır⁴.

A- Trabzon Bölgesi Yöneticileri

Longworth, elimizde olan belgelerin ilki olan ve 1892 yılında gönderdiği raporunda, bu yılda Trabzon'da vali olarak görev yapan Ali Bey hakkında verdiği bilgiler ilgi çekicidir. Ona göre Ali Bey, güçlü bir karaktere sahip bir kişidir. Osmanlı yönetiminin buna ve bu gibi yöneticilere gerçekten ihtiyacı vardır. Nitekim onun valiliği sırasında Trabzon'da hükümet işleri daha süratle halledilmeye ve görevlerinde aksaklık yapan yöneticiler cezalandırılmaya başlanmıştır⁵. Longworth'a göre, bu tür uygulamalara devam edilirse, Osmanlı Devlet memurlarında görülen gevşeklik ve işlerin ertelenmesi oldukça azalacaktır. Ancak Ali Bey'in bu azmi, dürüstlüğü, vatanseverliliği ve halk sevgisine rağmen, ona karşı birçok entrika hazırlanmasına da sebep olmuştur⁶.

Longworth ikinci raporunda, geçen 12 ay içerisinde en önemli olay olarak valinin değişmesini göstermektedir. 1892 yılının Mayıs ayının başında Ali

³ Alfred Biliotti'nin Trabzon konsolosluğu ve raporları hakkında bkz. Musa Şaşmaz, "Alfred Biliotti'nin 1885'deki Raporuna Göre Trabzon Vilâyeti'nde Eğitim Durumu", *Tarih ve Toplum*, Temmuz 1997, s.41-53. Ayrıca bkz. Cumhur Odabaşoğlu, *Trabzon Belgelerle Milli Mücadele Yılları 1919-1923*, Trabzon 1990, s.4-5.

⁴ Elimizde, toplam 10 adet bulunan Longworth'un raporlarına ulaşmamızı sağlayan Sayın Doç.Dr.Musa Şaşmaz'a teşekkür ederim.

⁵ Bu cezadan en fazla Sürmene ve Of kaymakamları muzdarip olmuşlardır. Bkz. *Longworth'dan Fane'e*, nu.4, 1 Şubat 1892, FO 195/1769.

⁶ Ali Bey'in resmî yaşamında bir şey bulamayan bu gibi kişiler, onun aile yaşantısı ve özel hayatına el atmışlar ve onun dans etmesi, kart oyunları oynaması, içki içmesi abartılı bir şekilde sultana rapor edilmiş, ancak bir sonuç alamamışlardır. Bunlardan başka Ali Bey'in Trabzon'da aslen İstanbullu bir Rum olan Geogiades ile evli olması, Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında, hac ve hilâl için bir kazanç olup olmadığı konusu bakımından önemliydi. *Longworth'dan Fane'e*, nu.4, aynı yer.

Bey'in yerine Kadri Bey vali olarak atanmış ve ona göre bu değişiklik pek tatmin edici olarak bulunmamıştır. Bu ikisi arasında eski ve yeni ekolün ilginç tiplmesi söz konusu olup, bir başka deyişle biri doğulu ve biri Avrupalı sayılan iki insanın yer değiştirmesi olarak gösterilmektedir. Burada Ali Bey'in azimli oluşu, kararlılığı, olayları kavrayışı tekrar vurgulanmıştır. Kadri Bey ise mizaç olarak çok çalışkan, güler yüzlü, cömert, kolay ulaşılabılır, neyin doğru olup olmadığına karar vermede her zaman kararsız, çoğu zaman ise yanlış karar veren bir görevli olduğuna dikkat çekilmektedir. Ayrıca Kadri Bey'in çevresindeki insanlardan kolay etkilendiği ve başı sıkıştığında çoğu zaman da İstanbul'a başvurduğu belirtilmektedir⁷. Ancak Kadri Bey'in karakterinin dürüstlüğü tartışılmazsa da, emrindekiler arasında vuku bulan yozlaşmanın bastırılmasına yönelik çabaları çok ilginçtir⁸. Longworth bu raporda her ne kadar vali Kadri Bey hakkında fazla olumlu bir düşünce sergilememekteyse de, bir sonraki raporda bunun aksi bir görüş savunmaktadır.

1893 yılı olaylarını, felce uğrayan ticaret ve artan fakirlik ile ilgili olduğunu söyleyen Longworth, bu yıl içinde meydana gelen en önemli iki olayı da Ermeni karışıklığı ve kolera salgını olarak göstermektedir⁹. Longworth'a göre iki olayda da hükümetin politikası sosyal ve ticaret alanında kamuoyunu çılgına çevirmiştir. Ona göre bu olaylarda, Trabzon yönetimi Merkezi hükümetten daha az suçludur. Zira yerel yöneticiler ayırım yapma faaliyeti içerisinde işleri halletmeye çalışırken, vali övgüyü hak eden bir yönetim sergi-

⁷ Nitekim valinin karakteri kısa sürede bütün devlet birimlerini etkilemiş ve devlet memurları da benzer karakteri sergilemeye başlamışlardır. Longworth burada Osmanlı Devlet memurları için, "kendilerine verilen talimat gereği, farklı muamele yapmama, ya da bir şey ki acele ile yapma, işte bu Osmanlı mantığını yansıtır" sözleriyle, Osmanlı Devletinin son dönemlerinde memurlarının çalışma stilleri hakkında ilgi çekici bir yaklaşım sergilemiştir. *Longworth'dan Clare Ford'a*, nu.6, 10 Ocak 1893, FO 195/1812.

⁸ Buna bir örnek vermek gerekirse, eski bir polis komiseri, bir hancıya blöf yaparak, pansiyonundaki 5 odanın gelirinin kendisine verilmesini istemesi üzerine, kurnaz han sahibi böyle bir durumun gerçekte olup olmadığını öğrenmek üzere Kadri Bey'e gitmiştir. Kadri Bey olumlu cevap vermiş, ancak kendisi bir miktar Türk lirasını işaretleyip soran kişiye vermiştir. Sonuçta bu para, valinin polis komiserinden borç istemesi üzerine, yine valiye dönmüştür. Bunun üzerine vali durumu Dâhiliye Nezâretine bildirmiş ve bu durum bölgede büyük yankı yapmıştır. *Longworth'dan Clare Ford'a*, nu.6, aynı yer.

⁹ Trabzon'daki kolera salgını ve alınan tedbirler hakkında Osmanlı Arşivlerinde de bilgiler mevcuttur. Bkz. BA, Yıldız PRK. ASK (Yıldız Perâkende Evrâkı Askerî Marûzât), Dosya nu.84, Gömlek nu.12, 4 Muharrem 1310 (28 Temmuz 1892); BA, Yıldız PRK. UM. (Yıldız Perâkende Evrâkı Umûm Vilâyetler Tahriirâtı), Dosya nu.25, Gömlek nu.6, 13 Muharrem 1310 (6 Ağustos 1892). Trabzon'da koleradan ölen olmadığı hakkında bkz. BA, Yıldız PRK.UM., Dosya nu.25, Gömlek nu.57, 15 Rebi'ü'l-ewvel 1310 (6 Ekim 1892).

lemiştir. Bitmek tükenmek bilmeyen zorluklara rağmen Kadri Bey insanına ve ülkesine en iyi şekilde hizmet etmiştir. Nitekim bu olaylarda sempatik yapısı ve yorulmak bilmek enerjisi, tecrübesi ile birleşince bölgede çok iyi bir ün sağlamıştır¹⁰.

Yıllar geçtikçe Longworth'un vali Kadri Bey hakkındaki görüşlerinde de daha olumlu değişmelerin olduğu görülmektedir. 1894 yılı olaylarını anlatırken¹¹, onun güven kazandığını ve ülkenin şartlarının düzelmesi için çaba sarfettiği belirtilmektedir. Ancak onun bu yolda attığı adımın merkezi hükümetçe engellendiği iddia edilmektedir. Nitekim vali de mevcut sisteme göre, her şeyin başkente bağlı olmasından şikayet ettiği ve başkente olan itirazlarından dolayı, ona "*İkinci Midhat Paşa gibi hareket etmemesi*"nin ima edildiği belirtilmektedir.

Kadri Bey'in Ermenilere karşı izlediği hassas politika da Longworth tarafından övgüye layık gösterilmektedir. Onun bu politikası adalet ve huzurun sağlanması için iyi bir yol olarak tanımlanmıştır. Ermeni tahrikçiler ve işbirlikçilerinin bu eyalette istenmediği, bu gibi tahrikçi faaliyetler ile işbirlikçilerin entrikalarının da vali tarafından en doğru şekilde tahmin edildiği vurgulanmaktadır. Raporda ayrıca Kadri Bey'in siyasi konulardaki cezalarda izlemiş olduğu prosedür hakkında da bilgiler bulunmaktadır¹².

Genel olarak Trabzon ili bazında yöneticilerin özelliklerine bakılacak olursa, bunlardan 3 mutasarrıfın kamu işlerinde fazla başarılı olmadıkları, fakat dürüstlük açısından anılmaya değer oldukları söylenebilir. Söz konusu mutasarrıflar, Rize ve Gümüşhane mutasarrıfları ile Samsun'da ve Çarşamba'da Ermenilerle ilgili başarılı işler yapan Nuri Paşa'dır. Ayrıca diğer kaymakam ve müdürlerden hiç biri de rüşvet ve yönetime karşı gelmek gibi görevden alınmayı gerektirecek uygunsuz olaya bulaşmamışlardır. Sadece Çarşamba'nın yöneticisi olan Musa Paşa'yı, hem Samsun mutasarrıfı, hem de

¹⁰ Longworth'dan Nicolsan'a, nu.12, 31 Ocak 1894, FO 195/1854. Ancak bu yıl içerisinde Trabzon valisi Kadri Bey'in kanunsuz muamele yaptığına dair ahaliden toplam 20 kişinin yaptığı bir şikayet söz konusudur. Bkz. BA, Yıldız PRK. UM., Dosya nu.28, Gömlek nu.76, 5 Teşrin-i sâni 1309(17 Kasım 1893). Nitekim bu durum meclisde de görüşülmüş ve Kadri Bey'in yerine münâsip birinin atanması teklif edilmiştir. BA, Yıldız A. RES. (Yıldız Sadaret Resmî Marûzât Evrâkı), Dosya nu.85, Gömlek nu. 35, 19 Şubat 1312(3 Mart 1897).

¹¹ Longworth'dan Currie'ye, nu.12, 25 Ocak 1895, FO 195/1902.

¹² Bu bilgilerden bazıları ileride Ermeni hadisesi kısmında örnek olarak verilecektir. Bkz. Longworth'dan Currie'ye, nu.12, 25 Ocak 1895, aynı yer.

Trabzon valisi görevden aldırılmak istemişlerse de, Çerkes asıllı olan bu yönetici Yıldız Sarayındaki çevresi dolayısıyla, görevinde kalmayı başarmıştır.

1894 tarihli raporda, Trabzon ili dahilindeki yöneticilerin özellikleri bir tablo halinde ek olarak verilmiştir¹³. Önemine binaen, bu tabloyu biz burada metin halinde sunmayı uygun görüyoruz. Tablo'ya göre Trabzon eyâletinde yöneticiler hakkındaki rapor aşağıdaki gibidir;

I- Trabzon Sancağı

Vali Kadri Bey, yaşı 50, göreve atanma tarihi Mayıs 1892, iyi bir yönetici, önce hazine ile ilgiliydi, iki defa Maliye Nâzırının emrinde görev yapmıştır. Hiçbir Avrupa ülkesi görmedi ve Avrupa dili bilmiyor. Dürüst, kibar ve çalışkan,

1) Of: Kaymakam Abano(z)zâde Hüseyin Bey, yaşı 45, göreve atanma tarihi Temmuz 1893, iyi düşünüyor. Bölgesini barışçıl hale getirdi ve aşarını iyi topladı.

2) Sürmene: Kaymakam Mustafa Rifat Bey, yaşı 35, göreve başlama tarihi Ekim 1894, hakkında söylenecek henüz bir şey yok,

3) Akçaabat: Kaymakam Cavzoğlu M.Ziya Paşa, yaşı 50, göreve başlama tarihi Haziran 1893, yeterli olduğu düşünülür. Yerel beyler tarafından sevilmez.

4) Vakf-ı Kebîr: Kaymakam Nihâd Efendi, yaşı 50, göreve başlama tarihi Ekim 1892, aktif ve dürüst,

5) Görele: Kaymakam Şakir Bey, yaşı 45, göreve başlama tarihi Kasım 1894, yönetici olarak başarısız, istifa etmek üzere,

6) Tirebolu: Kaymakam İhsan Bey, yaşı 30, göreve başlama tarihi Eylül 1894, bela yaratmaktan kaçınır,

7) Giresun: Kaymakam Ali Nevzat Bey, yaşı 35, göreve başlama tarihi Şubat 1894, muktedir olduğu düşünülür. Cana yakın. Sivas valisi Halil Bey'le akraba,

8) Ordu: Kaymakam Mehmed Rüşdü, yaşı 35, göreve başlama tarihi Kasım 1894, aktif ve zeki. Biraz Fransızca bilir. Dürüst olduğu rapor edildi. Nazik karakterde olduğu söylenir. Rumca bilir.

¹³ Longworth burada yöneticilerin daha önceki görev yerlerini ve aldıkları maaşları da vermektedir. Bkz. *Longworth'dan Currie'ye*, nu.12, aynı yer.

II- Canik(Samsun) Sancağı

Mutasarrıf Mustafa Nuri Paşa, yaşı 45, göreve başlama tarihi Temmuz 1893, Abidin Paşa'nın damadı, Sırrı Paşa'nın kardeşi,

1) Fatsa: Kaymakam Şaturzâde Mehmed, yaşı 45, göreve başlama tarihi Ocak 1894, cahil ama enerji dolu. Trabzon Belediye Başkanının kuzeni,

2) Ünye: Kaymakam İbrahim Bey, yaşı 35, göreve başlama tarihi Aralık 1893, kavgacı ve yolsuz. Erzurum vilâyetinde Pasinler'e transfer olmak üzere,

3) Terme: Kaymakam Besim Efendi, yaşı 40, göreve başlama Haziran 1893, dürüst ve aktif,

4) Çarşamba: Kaymakam Musa Paşa, yaşı 40, göreve başlama Kasım 1891, yolsuz, cahil ve yönetmeden aciz. Yıldızdaki akrabalarınca korunuyor.

5) Bafra: Kaymakam Bedirhan-zâde Kâmil, yaşı 35, göreve başlama Aralık 1893, dürüst ve aktif olarak bilinir.

III- Lazistan (Rize) Sancağı

Mutasarrıf Arif Paşa, yaşı 50, göreve başlama tarihi Temmuz 1893, Fransızca konuşur ve sevilir. Herhangi bir girişimi yok,

1) Atina: Kaymakam Şevki Efendi, yaşı 45, göreve başlama tarihi Haziran 1894, yeterince iyi,

2) Hopa: Kaymakam Rıza Efendi, yaşı 45, göreve başlama tarihi Ekim 1893, yolsuzlukla alakalı olduğu düşünülüyor, ancak pek belâ yaratmaz,

IV- Gümüşhâne Sancağı

Mutasarrıf Mehmed Şevki Bey, yaşı 50, görev başlama tarihi Ocak 1891, dürüst ve sağlam. İyi bir okuyucu. İngilizce, Fransızca ve İtalyanca bilir. Avrupa'ya gezdi. Avrupa'da diplomatik kimliklerde bulundu,

1) Torul: Kaymakam Ahmed Rıza Bey, yaşı 50, göreve başlama tarihi Eylül 1893, hak edenleri tutuklatan olarak bilinir,

2) Şiran: Kaymakam Ali Rıza, yaşı 45, göreve başlama tarihi Ocak 1894, cahil ama enerji dolu.

3) Kelkit: Kaymakam Mehmed Efendi, yaşı 50, göreve başlama tarihi Haziran 1893, cahil, avare olduğu söylenir.

Yukarıdaki metinden de anlaşılacağı üzere, Trabzon bölgesinde yöneticiler daha çok genç sayılabilecek kişilerden atanmış olup, genellikle başarılı bir grafik göstermektedirler. Zaten Longworth raporunda, “*bütün vilâyetler Trabzon gibi yönetilse, Türklerin kötü yönetiminden çok az şey işitiriz*” sözleriyle, yönetimin kötü olmadığını teyit etmektedir¹⁴.

Longworth, 15 Şubat 1899 tarihli ve elimizde bulunan son raporunda ise, genel bir değerlendirmenin yanında, bazı istatistikî bilgilerle, geçmiş yıllarla karşılaştırmalar da vermiştir¹⁵. Ancak burada yöneticiler hakkında verdiği bilgilerden, özellikle vali Kadri Bey ve ileride değineceğimiz üzere, Ermeni hadisesinin ortaya çıkış sebebi hakkında verdiği bilgi daha önce verdiği bilgilerle bağdaşmamaktadır ve başka bir deyişle Longworth kendi kendisiyle çelişkiye düşmektedir. O, bu raporunda yine Kadri Bey hakkında işinin ehli, açık görüşlü, kibar, adil ve kararlı, sevmeye ve korkulmaya devam eden bir yönetici olarak bahsetmekte, ancak 6 yıllık görevi boyunca Ermeni hadisesini önleyememesini ya da isteksiz davranmasını iddia edip, bu durumu onun yönetiminde kara bir leke olarak göstermektedir.

Longworth, söz konusu 15 Şubat 1899 tarihli raporunda, önceden olduğu gibi, görevlilerin maaşları hakkında da bilgi vermiş ve küçük konumdakilere daha az maaş verildiğini belirtmiştir. Eyâletteki yöneticilerin özellikleri hakkında bu raporda yine bir tablo verilmiştir. Yöneticilerin neredeyse hepsinin Türk olduğu belirtilen bu raporda, bunların üstlerine son derece sadık oldukları, yönetimde tamamen yetersiz olmadıkları, ancak tembel bir yapıya sahip oldukları vurgulanmıştır. Buna karşılık Hıristiyan yöneticilerin müslümanlardan daha gayretli oldukları, fakat daha dürüst olmadıkları, Müslümanlara karşı az da olsa yaltaklandıkları belirtilmektedir. Longworth, Hıristiyanların bu şekilde davranmalarını da, “*devletin üst kademelerinde görev almak için kendilerini hazırlıyorlar*” şeklinde yorumlamaktadır¹⁶.

¹⁴ Longworth'dan Currie'ye, nu.12, aynı yer.

¹⁵ Longworth'dan O'Conor'a, nu.6, 15 Şubat 1899, FO 195/2062. Longworth bu raporda 1895-1897 yılları arasında vilâyetin gerçek statüsünün değerlendirmesinin yapılmadığını bildirmektedir.

¹⁶ Ancak Longworth'a göre, söz konusu kişiler bundan hiç bir şey elde edemediler, çünkü kastedilenlerden hiçbiri yüksek görevde bulunabilecek zekaya sahip değillerdi. Hatta Longworth burada “Eğer zeki iseler de, bunlar bu yönlerini gizleyebilecek büyük yeteneğe sahip kişilerdi” sözleriyle bu kişiler için alaycı bir tavır sergilemektedir. Longworth'dan O'Conor'a, nu.6, aynı yer.

Longworth'un verdiği tabloda 1898 yılında Trabzon Bölgesinin yöneticilerinin özellikleri de aşağıdaki gibidir¹⁷:

I- Trabzon Sancağı

Vali Kadri Bey, yaşı 54, göreve başlama tarihi Mayıs 1892, çok iyi, iki defa Maliye Nâzırının emrinde görev yapmıştır.

- Vali Muavini Sava Rumi, yaşı 68, göreve başlama tarihi Eylül 1896, Rum, Sivas'da rûsûmat müfettişi,

1) Of: Kaymakam Sadık Efendi, yaşı 55, göreve başlama tarihi Kasım 1897, çok olumsuz, berbat,

2) Sürmene: Kaymakam Abanozoğlu Hüseyin, yaşı 45, göreve başlama tarihi Ocak 1897, iyi idi, şu an dürüst değil,

3) Akçaabad: Kaymakam İbrahim Efendi, yaşı 32, göreve başlama tarihi Ocak 1899, enerjik olmaktan ziyade felsefi,

4) Vakf-ı Kebîr: Kaymakam Mehmed Said, yaşı 52, göreve başlama tarihi Mayıs 1895, yetersiz, fakat dürüst,

5) Görele: Kaymakam Mehmed Şevki, yaşı 55, göreve başlama tarihi Şubat 1898, yetersiz, fakat dürüst,

6) Tirebolu: Kaymakam Eyüb-zâde İzzet, yaşı 40, göreve başlama tarihi Haziran 1896, iyi, yeterli ve tecrübeli,

7) Giresun: Kaymakam Hâfız İbrahim Lütfi, yaşı 60, göreve başlama tarihi Nisan 1898, sıradan biri,

8) Ordu: Kaymakam Ziya Paşa, yaşı 55, göreve başlama tarihi Ocak 1899, iyi ve dürüst.

II- Canik (Samsun) Sancağı

Mutasarrıf Halil Hamdi Bey, yaşı 54, göreve başlama tarihi Temmuz 1895, iyi, yetenekli, dürüst, Fransızca biliyor,

-Muâvin Gorabet Efendi Muradyan, yaşı 45, göreve başlama tarihi Ekim 1896, Ermeni, burada halk yöneticisiydi,

¹⁷ Longworth'dan O'Conor'a, nu.6, aynı yer.

1) Fatsa: Kaymakam İsmail Efendi, yaşı 25, göreve başlama tarihi Mart 1898, üniversite mezunu, iyi, aktüf,

2) Ünye: Kaymakam Hacı İbrahim Halil, yaşı 30, göreve başlama tarihi Kasım 1897, vilâyetteki en iyi kaymakam,

3) Terme: Kaymakam İbrahim (vekil), yaşı 32, göreve başlama tarihi Aralık 1898, bilgi yok,

4) Çarşamba: Kaymakam Osman Bey, yaşı 55, göreve başlama tarihi Kasım 1897, kötü, saray korumasından,

5) Bafra: Kaymakam Musa Kâzım Paşa, yaşı 60, göreve başlama tarihi Aralık 1898, kötü, saray korumasından

III- Lazistan (Rize) Sancağı

Mutasarrıf Cevad Paşa, yaşı 53, göreve başlama tarihi Temmuz 1895, zayıf ama iyi,

1) Atina: Kaymakam İsmail Hakkı, yaşı 56, göreve başlama tarihi Kasım 1897, iyi ve tecrübeli,

2) Hopa: Kaymakam Rüstem Bey, yaşı 35, göreve başlama tarihi Ağustos 1896, üniversite mezunu, dürüst, ancak bencil,

IV- Gümüşhane Sancağı

Mutasarrıf Cemâl Bey, yaşı 45, göreve başlama tarihi Haziran 1886, yetersiz ve dürüst değil,

-Mutasarrıf Muâvini Tanko Efendi, yaşı 64, göreve başlama tarihi Ekim 1896, Rum, İstanbul Ticaret Mahkemesi'nde idi,

1) Torul: Kaymakam Mustafa Sabri, yaşı 60, göreve başlama tarihi Kasım 1898, dürüst ancak kararlı değil,

2) Şiran: Kaymakam Ali Rıza, yaşı 50, göreve başlama tarihi Ocak 1894, kötü,

3) Kelkit: Kaymakam Osman Bey, yaşı 48, göreve başlama tarihi Haziran 1897, önemsiz.

Bu iki tablo karşılaştırıldığında, birinci tabloda yer alan yöneticilerin yönetim ve özellikleri açısından daha başarılı oldukları, ikinci tabloda yer alan yöneticilerin ise yönetimde pek başarılı olmadıkları, buna rağmen her iki tabloda yer alan yöneticilerin genellikle dürüst kişilerden müteşekkil ol-

dukaları söylenebilir. Yine 1894 ile 1898 yılı yöneticileri karşılaştırıldığında, sadece Trabzon valisi Kadri Bey ile Şiran Kaymakamı Ali Rıza'nın değişmediği görülmektedir. Ancak burada Longworth'un Şiran kaymakamı hakkında verdiği bilgide değişiklik söz konusudur. Ayrıca 1894 yılında yer almamış olmasına rağmen, 1898 yılında vali ve mutasarrıflıkların yanına gayr-i müslim tebaadan birer yardımcı atandığı da görülmektedir¹⁸.

B- Trabzon Bölgesinde Eğitim

Longworth'un elimizde bulunan raporlarında her ne kadar eğitimle ilgili bilgi çok az ise de, özellikle son raporunda verdiği istatistikî bilgiler oldukça önemlidir. O, bir raporunda Sadrazam Cevad Paşa'nın¹⁹ emri ile güzel bir idadî binasının geçici olarak askerî birliklere tahsis edildiği, buradaki öğrencilerin ise avare bir şekilde dolaştıklarını bildirmektedir. Ayrıca Hıristiyanlar arasında devam eden kargaşadan dolayı, bazı Rum ailesinin, sayıları yaklaşık 300'ü bulan çocuklarını protestan okullarından alarak Fransız okullarına gönderdiğini yazmaktadır²⁰.

Son raporunda ise, yüksek eğitime son yıllarda hız verildiği, ama bunun halk yararına pek bir olumlu sonuç vereceğini sanmadığını belirtmektedir. Yalnız bu süre zarfında eğitimin nicelik olarak arttığı, kalite olarak ise pek gelişme göstermediği vurgulanmaktadır. Böylece Longworth'a göre ülke, aynı Yunanistan'da olduğu gibi pedagog ve demagoglarla dolmaya başlamıştır. Yine bu yıllarda Müslüman kız okullarında sayının artması dikkate değer olay olarak gösterilmektedir²¹.

Bu rapora göre, vilâyet genelinde okul sayısı toplam 3.107 (Müslüman 2.641 (1752'si erkek okulu, 889'u kız okulu), Rum 388 (246'sı erkek, 142'si kız), Ermeni ve diğerleri 78 (51'i erkek, 27'si kız), öğrenci sayısı toplam 108.381 (Müslüman 82.082 (58.784 erkek, 23.298 kız), Rum 21.785 (15.721 erkek, 6.064 kız), Ermeni ve diğerleri 4.515 (3.160 erkek, 1.355 kız)'dir.

Okuyanların vilâyet genelinde nüfusa oranı ise, erkek öğrencilerde 13.13 (Müslüman 12.20, Rum 17, Ermeni ve diğerleri 12.28), kız öğrenci-

¹⁸ Bu düzenleme 30 Haziran 1897 tarihinde tatbika koyulan İslahat Lâyhası çerçevesinde yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Karaca, *Anadolu İslahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*, İstanbul 1993, s.162 v.d. Anadolu İslahatı için ayrıca bkz. Cevdet Küçük, *a.g.e.*

¹⁹ Cevat Paşa (Kabağağaçlı-zâde Ahmed Cevat Paşa), II. Abdülhamid dönemi sadrazamlarından olup, 1891-1895 yılları arasında görev yapmıştır.

²⁰ Longworth'dan Nicolsan'a, nu.12, 31 Ocak 1894, FO 195/1854.

²¹ Longworth'dan O'conor'a, nu.6, 15 Şubat 1899, FO 195/2062.

lerde ise 5.36(Müslüman 5.10, Rum 7, Ermeni ve diğerleri 5.52)'dir. Toplam 1.163.815(erkek 591.415, kız 572.400) kişi olan vilâyet nüfusunda okuyanların oranı ise 9.31'dir.

Longworth'un raporunda yer alan bir tabloya göre ise, 1898 yılında Trabzon Bölgesinde okulların ve öğrenci sayılarının bölge bazında dağılım aşağıdaki tablodaki gibidir:

TABLO I²²

Bölge	İnanç	Okul			Öğrenci			Okuyanların Nüfusa Oranı	
		Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız
Trabzon	Müslüman	728	398	1126	28882	10002	39784	12	6,65
	Rum	101	45	146	6803	1070	7873	19	3,10
	Ermeni vd.	25	13	38	2100	655	2755	14,30	5
	Toplam	854	456	1310	37785	12627	50312	13	4,50
Samsun	Müslüman	459	212	671	13400	5429	18829	11,75	4,90
	Rum	101	63	164	4918	1916	6834	13	5,27
	Ermeni vd.	22	10	32	920	600	1520	9,20	6,30
	Toplam	582	285	867	19238	7915	27183	12	5
Rize	Müslüman	407	192	599	11678	5597	17275	15,50	7,60
	Rum	2	1	3	77	24	101	18	5,50
	Ermeni vd.	-	-	-	-	-	-	-	-
	Toplam	409	193	602	11755	5621	17376	16	7,60
Gümüşhâne	Müslüman	158	87	245	4824	1370	6194	11,50	3,35
	Rum	42	33	75	3923	3054	6977	26	2,16
	Ermeni vd.	4	4	8	140	100	240	16	13
	Toplam	204	124	328	8887	4524	13411	15	8,10

C- Trabzon Bölgesinde Ekonomik Durum

Longworth, raporunda, Trabzon'da her ne kadar malî durumun, ürün ve aşar gelirlerinin iyi olmasına rağmen, ekonominin problemlili olduğunu yazmaktadır. Bu duruma en büyük etken ise sarayın aşırı isteklerinden kaynaklandığı belirtilmektedir. Öte yandan Haziran 1891'de meydana gelen sel nedeniyle yolların ve köprülerin zarar gördüğü, trafik ve ticaretin düzgün bir şekilde yürümesi için bunların acilen tamir edilmesi gerektiği ve tabii olarak

²² Tablo'daki rakamlara müdahale edilmemiş olup, Longworth'un raporundakiler aynen verilmiştir. Bu yüzden toplama hataları söz konusu olabilir.

da para gerektiren bu durumun da ekonomiyi olumsuz etkileyeceği tahmin edilmiştir²³.

Ayrıca 1893 yılında Şiran ve Bayburt bölgesinde meydana gelen kıtlıktan dolayı 20 bin kişi Trabzon'a doğru geldiği ve yol boyunca açlıklarını yatıştırmak için yabancı ot toplayıp yedikleri²⁴ de raporda yer almaktadır.

Longworth, 1897 tarihli raporlarında da vilayetteki ekonomik durumun hiç tatmin edici olmadığını belirtmekte ve bu durumu, "yoksulluğa düşmüş bir nüfus ve borç yükü altında bir yönetim" şeklinde tanımlamaktadır²⁵.

Konsolos Longworth burada, kendi tabiriyle "en iyi ve güvenilir" kaynaklardan aldığı bazı rakamları vermektedir. Buna göre, Trabzon, Samsun, Rize ve Gümüşhane sancaklarından oluşan bu vilayet, 12.375 mil karelik bir alanı kapsamaktadır. Bu alanın 4.787.150 İngiliz dönümü otlaklık alan, 1.430.300 İngiliz dönümü ormanlık ve 1.702.550 İngiliz dönümü ekilebilir alandır. Yine bu yıllarda Trabzon, Anadolu'da tüketim amaçlı hububat ithali yapmak zorunda olan tek vilayettir. Karadeniz köylüleri için başlıca besin kaynağı olan ve yörede "Lazut" olarak adlandırılan Hint mısırı bile ihtiyaca yetecek seviyede değildir. Bölgede kişi başına ortalama 5 kile hububat üretildiği, bu yüzden ekmeçlik buğdayın başka yerlerden ithal edildiği²⁶ belirtilmektedir.

Vilayetin gelir-gider kalemlerinin son 5 yıldaki mukayesesi aşağıdaki tablodaki gibidir²⁷:

²³ Longworth'dan Fane'e, nu.4, 1 Şubat 1892, FO 195/1769.

²⁴ Longworth'dan Nicolsan'a, nu.12, 31 Ocak 1894, FO 195/1854. Longworth, 1893 yılı olaylarını anlattığı bu raporunda, açlıktan takatı kesilmiş bu insanların bile kanuna riayetkar olup, saldırgan bir durum sergilemedikleri ve bunlara komşu köylerin yaptıkları yardımların da övgüye layık olduğunu belirtmektedir.

²⁵ Longworth burada sadece vilayetin değil, imparatorluğun ekonomik durumu hakkındaki gözlemlerini de belirtmiştir. Onun gözlemlerine göre, imparatorluk büyük bir darboğazda ve genel bir çöküş yakın gözükmemektedir. Ama bu süreç uzun da olabilir. Mutlaka ve acil olarak ihtiyaç duyulan şey mevcut yanlış mali politikada topyekün bir değişiklik yapılmasıdır. Nitekim bu konuda finans uzmanları hemfikirlerdir ve bunların arasında eski hazine görevlileri, vali Kadri Bey ve vali muâvini Rumî Efendi de bulunmaktadır. Bkz. Longworth'dan Currie'ye, nu.30, 7 Ekim 1897, FO 195/1993.

²⁶ Bu ithalat için 900 bin lira gerekmektedir. Bkz. Longworth'dan Currie'ye, aynı yer. Aynı bilgi için ayrıca bkz. Longworth'dan O'Conor'a, nu.6, 15 Şubat 1899, FO 195/2062.

²⁷ Burada verdiğimiz tablonun 1893-94 ile 1896-97 yılları arasındaki kısım için bkz. Longworth'dan Currie'ye, nu.30, 7 Ekim 1897, FO 195/1993. 1897-98 yılı ile 1893-94 yılları mukayesesi için bkz. Longworth'dan O'Conor'a, nu.6, 15 Şubat 1899, FO 195/2062.

TABLO II (Rakamsal Değerler İngiliz Lirasıdır²⁸)

GELİRLER	(1309) 1893-94	(1310) 1894-95	(1311) 1895-96	(1312) 1896-97	(1313) 1897-98
Emlâk vergisi	77.434	79.970	77.550	77.780	80.600
Temettu' vergisi	7.818	7.740	7.950	7.100	6.190
Bedel-i askerî	40.275	40.285	40.100	41.000	43.840
Ağnam resmi	32.176	28.630	30.400	30.900	33.010
Öşür	149.813	133.800	147.700	140.700	133.010
Maden ve Ormanlar	6.931	4.100	5.250	3.800	5.390
Emlâk ve tapu har- ları	15.748	10.725	14.720	6.000	5.490
Emlâk-ı emîriyye hâsı- lâtı	154	102	150	120	105
Adli harçlar ve cezalar	6.105	4.880	5.980	4.500	4.460
Ma'ârif harçları	7.458	5.300	7.700	8.000	7.300
Umûr-ı Nâfi'â	14.916	6.800	12.800	11.000	10.200
Hâsılât-ı müteferrika	11.803	4.333	13.620	5.550	5.210
TOPLAM	370.631	323.665	363.870	306.450	334.515
GİDERLER					
Hakimlik	10.178	8.000	10.200	7.860	12.680
Devlet hizmeti	42.703	42.800	43.500	49.640	39.415
Ordu	64.676	98.000	60.800	73.200	84.600
Donanma	6.000	12.050	10.000	9.500	10.400
Jandarma	24.464	23.000	29.400	26.480	34.595
Polis	1.236	1.500	1.550	2.120	2.150
Mabeyn tahsisatı	14.800	13.650	14.000	15.000	3.400
Havaleler	206.674	124.660	194.420	122.650	147.275
TOPLAM	370.631	323.665	363.870	306.450	334.515

Yukarıda verilen tablo, sadece yerel yöneticilerin hacizlerini ve tediyei kapsamaktadır. Bazı gelir ve harcamaları kapsamamaktadır. Bunlar;

1- Vilâyetin uzağındaki Sinop ve İnebolu limanlarıyla birlikte gümrükler 83.240 İngiliz lirası gelir, 12.670 lirası gider olarak hesaplanmaktadır. Kalan 70.570 İngiliz liralık kısım her zamanki gibi devlet hizmetleri için İstanbul'a gönderilmekteydi.

²⁸ Bu yıllarda 1 İngiliz Lirası 110 kuruşa denk gelmekteydi. Bkz. Mustafa Öztürk, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", *Türkler*, c.10, Ankara 2002, s.802-822.

2- Düyûn-ı Umûmiye İdaresine devredilen vergi borçları için toplanan vergiler hasılatı 169.260 İngiliz lirası (bunun 82.900 lirası tuzdan, 4325 lirası ispirto ve şaraptan, 16.700 lirası pul, 1060 lirası ipek öşürü ve 64.265 İngiliz lirası balıkçılık, tütün ve avlanma lisanslarındandı) etmekte ve bundan gelen net gelir 136.060 İngiliz lirasıydı,

3- Belediye gelirleri yetersiz ve önemsizdi. Nitekim bu gelirler 1896 yılı için 45.000 nüfuslu Trabzon şehri için sadece 2000 İngiliz lirasını zor bulmaktaydı.

Bunlardan başka özel vergiler de vardı ve bunlar halkı doğrudan etkilemeyen vergilerdi. Ancak bütün bu rakamlar incelendiğinde, vilâyetin vergi gelirlerinin düşmüş olduğu görülür. İçinde bulunulan yıl için ise Longworth'un tahmini gelirlerin borçların altında kalacağı yönündeydi. Kaldı ki vilâyette kamu gelirlerinin en önemli kaynakları öşür gelirleriydi ve bunun da bu yıl fındık gelirleri haricinde düşük olması beklenmekteydi. Ancak burada şunu da belirtmekte yarar vardır ki, hükümet, 1895 hadisesinde zarar gören Ermenilerin vergilerinin ertelenmesini istemiştir²⁹. Nitekim bu durum, her ne kadar isyan halinde olsalar bile, Osmanlı Devleti'nin tebaasına verdiği değeri göstermesi bakımından önemlidir.

Trabzon, Samsun ve Gümüşhane sancaklarının bir kısım öşür gelirleri, Batı Anadolu Demiryolunun kilometrik garantisi için, 1892 yılında Düyûn-ı Umûmiye İdaresine devredilmiştir. Bu gelirlerle yıllık 90.000 liralık bir borcu kapatması amaçlanmışsa da, son iki yıldır bu gerçekleşmemiştir. Bundan başka, değerlendirilen ürünler üzerinde %10'un yanı sıra, %1,5 ek vergi vardır ve gelirler, görünürde kamu işleri ve maarife sarfedilmektedir.

Ülkenin malî durumu bu şekilde olmasından ve hazineye hiç para bulunmamasından dolayı olsa gerek ki, Longworth, yeni bir uygulamayla hükümetin vergileri peşin almaya ve 2500 yük hayvanı tedarik etmeye çalışacağı yolunda bilgiler vermiştir. Yine onun haber aldığı bilgilere göre 200.000 İngiliz liralık bir iç borçlanma düşünülmekte ve bunun da yaklaşık 80.000 İngiliz lirası bu vilâyete düşmektedir³⁰. Ancak teoride olmasa da uygulamada halk tarafından devletin zenginleştirilmesi prensibi olduğu müddetçe,

²⁹ Longworth'dan Currie'ye, nu.30, 7 Ekim 1897, FO 195/1993.

³⁰ Hükümet 1886'da da 250 bin liralık bir iç borçlanmaya gitmiş ve halk hala bunu unutmamıştır. Bu sebepten, bu seferki borçlanmanın "zorlama bir borçlanma" olacağı tahmin edilmektedir. Bkz. Longworth'dan Currie'ye, nu.30, aynı yer.

eyalette ekonomik şartlar acınacak durumdadır. Mevcut şartlar altında birçok köy vergilerini bile ödeyememekte olmasına rağmen, Yıldız Sarayından ardi arkası kesilmeyen para istekleri gelmekteydi³¹.

Longworth'un raporlarından da anlaşılacağı üzere, bu yıllarda bölgesel ve ülke genelinde bir ekonomik kriz söz konusudur.

Ç- Trabzon Bölgesinde Dinî Faaliyetler

Longworth'un bildirdiğine göre, din, bölgede her zaman olduğu gibi kavganın ve çekişmenin önemli sebeplerindendi. Rumlar ve Ermeniler arasında mezhepçilikten doğan sürekli entrikalar, karışıklıklar söz konusuydu³². Longworth'un iddiasına göre ise, Türkler daha çok "islâmlaştırma" ile ilgilenmektedirler. Bu çerçevede 1890 yılında 5 erkek, 2 kadın, 1891'de 5 erkek, 9 kadın Müslüman olmuştur³³. 1892'de bu sayı 7 erkek, 6 kadın³⁴, 1893'te 3 erkek, 2 kadın³⁵ olarak tespit edilmiştir. Longworth'un daha sonraki raporlarında bu konu hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Burada şunu belirtmekte yarar vardır ki, Longworth'un bahsettiği islâmlaştırma baskı ile olmayıp, günümüzde de olduğu gibi, evlilik yoluyla din değiştirmenin o zaman da olduğudur. Nitekim Longworth'un, vali Ali Bey'in Trabzon'da İstanbullu Rum olan bayan Georgiades ile evlenmesi sırasında, dinî konularda çatışma yaşandığını, ancak bu konuya Müslümanların Hıristiyanlardan daha az şüphe ile yaklaştıklarını bildirmesi³⁶, evlilik yoluyla din değiştirme olayında Müslümanların daha rahat ve emin olduklarını göstermesi açısından önemlidir. Kaldı ki üç, beş veya 6-7 kişinin kendiliğinden, evlenme yoluyla veya başka sebeplerle müslümanlığı seçmesine "islâmlaştırma" demek doğru değildir. Zira islâmlaştırmada, kitlesel bazı baskıların olması ve bunun sonucunda halkın din değiştirmeye zorlanması söz konusu değildir.

³¹ Longworth'dan O'Conor'a, nu.6, 15 Şubat 1899, FO 195/2062.

³² Longworth'dan Ford'a, nu.6, 10 Ocak 1893, FO 195/1812. Ayrıca bkz. Longworth'dan Fane'ne, nu.4, 1 Şubat 1892, FO 195/1769. Hatta bu kargaşadan dolayı Yunanlı aileler 300 kadar çocuğunu protestan okullarından alarak, Fransız okullarına vermişlerdir. Bkz. Longworth'dan Nicolsan'a, nu.12, 31 Ocak 1894, FO 195/1854.

³³ Longworth'dan Fane'e, nu.4, 1 Şubat 1892, FO 195/1769.

³⁴ Longworth'dan Ford'a, nu.6, 10 Ocak 1893, FO 195/1812.

³⁵ Longworth'dan Nicolsan'a, nu.47, 31 Ocak 1894, FO 195/1854.

³⁶ Longworth'dan Fane'e, nu.4, 1 Şubat 1892, FO 195/1769.

D-Trabzon Bölgesinde Adli Olaylar ve Güvenlik

Longworth 1 Şubat 1892 tarihli raporunda, vali Ali Bey zamanında, Trabzon'da halk güvenliği açısından "gözle görülür bir gelişme" olduğu vurgulanmıştır. Söz konusu yılda hırsızlık ve soygun olayında artma olduğu da görülmüştür. Fakat Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi, bu bölgede de mahkemeye ait küçük çaplı suçların karakolda halledilmesi sonucu, mahkemelik oranın azaldığını da hesaba katmak lazım. Bundan da, Osmanlı toplumunda her şeyin mahkemeden beklenmediği sonucunu çıkarmak da mümkündür. Raporda, söz konusu yıl içerisinde mahkemece verilen cezalarda, hapis, ömür boyu hapis gibi cezaların yanında 2 de idam cezası vardır. Ancak padişah idam cezalarını imzalamakta isteksiz davranmaktadır. Mahkemelerin işleyişinde bazı düzensizlikler de söz konusudur. Bu cümleden olarak, mahkemeyi bekleyen suçluların bazen hapiste unutulduğu da vakidir. Meselâ bir Türk hırsızlık yüzünden 8 ay hapiste tutulduktan sonra, mahkemece sadece 3 ay hapis cezasına çarpturulmuştur. Bu arada vilayette zaten yeterli polis gücü yokken, ekonomik sebeplerden dolayı sayıları 34'den 24'e indirilmiştir. Jandarma da suçluların yakalanmasında büyük gayretler sarfetmekte ve bunun karşılığında bazı teşvik ödülleri almaktadırlar. Nitekim raporda suç oranları, polis ve jandarma sayıları ve ödüllendirmeler hakkında 1890 ile 1891 yılları arasında bir de karşılaştırma yapılmıştır³⁷.

1892 yılı içerisinde de adalet yönetiminde belli bir gelişmeden bahsedildikten başka, bu yıl içerisinde meydana gelen bir kolera salgını nedeniyle, mahkemeler kolera korkusundan neredeyse tamamen kapanmıştır. Kolera, adli görevlilerin, avukatların ve davacıların çok hızlı hareket etmesine sebep oldu ki, bu günlerde pek çok davacının şikayetleri de ihmal edildi³⁸.

Rapora göre, adli işler ve halk güvenliği açısından devam eden gelişme 1893'te de devam etmiştir. Özellikle Hamdi Bey, Hasan Fehmi Efendi adındaki iki yerel Ceza Mahkemesi başkanının yönetimi altında adalet yeterince tatmin edicidir. Ancak İstanbul'daki Temyiz Mahkemesi daha iyi çalışsa durum daha da iyi olabilirdi. Longworth'un iddiasına göre, bu sebepten mahkemede üç aya mahkum edilip de 3 yıl içeride kalan mahkumlar vardı ve bunlar başkente temyize gerekli rüşveti veremediklerinden bu hale düşmüşlerdir. 1893'te 191 ceza durumu vardı ki, bunların bazıları 1892'den kal-

³⁷ Longworth'dan Fane'e, nu.4, 1 Şubat 1892, FO 195/1769. Bu karşılaştırmalar, metnin sonunda bir tablo halinde verilecektir.

³⁸ Longworth'dan Ford'a, nu.6, 10 Ocak 1893, FO 195/1812.

mıştı. Aynı yıl sivil ve askerî otoriteler arasındaki ilişki de genel anlamda iyiydi ve askerî birlikler de halka iyi davranmaktaydı³⁹.

1894 yılında Albay Süleyman komutasında jandarma, sayılarının 302 kişi azaltılmasına rağmen, yıl boyunca övgüye layık işler yapmıştır. Bu yıl içerisinde maaşı halk tarafından ödenen gece bekçileri de, yine yetersiz sayılarına rağmen görevlerini gayet iyi yapmışlardır.

Ancak polis gücünün, olması gerektiği gibi olmadığı, hatta bazı polis komiserlerinin rüşvet olaylarına karıştıkları da verilen bilgiler arasındadır. Longworth burada, Türkiye’de son yıllarda yapılan kanunlarda rüşveti alana, verene ve aracılık yapana 3 yıldan 15 yıla kadar ceza verilmekte olduğunu belirtmektedir⁴⁰. Ayrıca Osmanlı ceza kanunu bir devlet görevlisi tarafından fertlere uygulanan şiddet ve zulm fiiline 3 yıldan 5 yıla kadar cezayı öngörmektedir⁴¹.

Adli yargının işleyişi, sürenin kısaltılması durumunda daha tatmin edici olacağı vurgulanan bu raporda, adalet de çok az taraf tutmayla, yani oldukça adil bir şekilde işletilmeye devam edildiği belirtilmektedir. Ayrıca burada derbeylerinin uzun süren güçlerinin kırıldığı da bildirilmektedir. Bunların yanında, Longworth’un bu raporunda, güvenlik ve adli durum hakkında 1890-1894 yılları arasını ihtiva eden bir istatistik verilmiştir. Burada verilen ve istatistikî bilgileri ihtiva eden tablolar aşağıdaki gibidir⁴²:

³⁹ Longworth’dan Nicolsan’a, nu.12, 31 Ocak 1894, FO 195/1854.

⁴⁰ Longworth’dan Currie’ye, nu. 12, 25 Ocak 1895, FO 195/1902.

⁴¹ Nitekim örnekleri az da olsa, karakolda adam dövme olayından sorumlu tutulan bazı devlet görevleri bu kanuna binaen cezalandırılmışlardır. Bkz. Longworth’dan Ford’a, nu.6, 10 Ocak 1893, FO 195/1812.

⁴² Longworth’dan Currie’ye, nu. 12, 25 Ocak 1895, FO 195/1902.

TABLO III
Trabzon Eyaletinde Polis ve Jandarma

Yıl	Polis			Jandarma						
	Rütbeli memur	Polis memuru	Toplam	Rütbeli memur	Yaya	Atlı	Toplam	Öldürülen	Yaralanan	Ödüllendirilen
1890	5	29	34	49	936	190	1175	3	3	74
1891	5	19	24	49	786	190	1025	-	3	35
1892	6	26	32	49	930	190	1270	2	2	18
1893	6	30	36	49	983	190	1350 ⁴³	1	3	12
1894	6	35	41	49	809	190	1048	2	1	8

TABLO IV
Trabzon Bölgesinde Hapis ve Suçlu Sayısı

Yıl	Toplam Sayı			Mahkumiyet(yıl)				
	Müslüman	Hıristiyan	Toplam	1-5	5-10	10-15	Ömür Boyu	Toplam
1890	267	17	284	13	12	23	6	54
1891	308	12	320	3	3	22	2	30
1892	259	15	274	5	4	10	-	19
1893	287	16	303	5	6	66	2	79
1894	310	36	346	27	9	25	3	64

TABLO V
Trabzon Bölgesinde Öldürme Olayları

Yıl	Eşkiyalık	Hırsızlık-Soygun	Kan Davası	Adi Suçlar	Toplam
1890	3	2	3	3	11
1891	2	-	-	3	5
1892	4	3	2	4	13
1893	3	7	5	4	19
1894	1	5	2	2	10

⁴³ Burada memur sayısında bir rakam hatası yoksa toplama hatası bulunmaktadır. Buna göre toplamın 1350 değil 1222 olması gerekmektedir. Bu durumda, Longworth'un 1894 yılında vilayette azaltıldığını söylediği jandarma sayısının 302 kişi değil, 174 olması gerekmektedir. Aynı toplama hatası 1892 yılı için de söz konusudur ve o yıl için de toplam 1270 yerine 1169 olması gerekmektedir.

TABLO VI
Trabzon Bölgesinde Öldürülen ve Yakalanan Eşkîyalar

Yıl	Ölü	Yakalanan	Toplam
1890	15	94	109
1891	11	156	167
1892	19	122	141
1893	15	92	107
1894	19	88	107

Polis ve jandarma sayısı hakkında verilen rakamlar, Osmanlı makamlarınca verilen bilgiyle de küçük bir farkla teyit edilmektedir⁴⁴. Ancak bu sayının, ileride görüleceği üzere, nüfus yoğunluğu oldukça fazla olan Trabzon vilayeti için yetersiz olduğu malumdur.

Longworth'un 1894'ten 1897'ye kadar olan raporlarında adli ve güvenlik konusunda bilgi olmamakla beraber, 1897 yılındaki raporunda, özellikle baharın gelmesiyle eşkıyalık olaylarının artmasının beklendiği, ancak korkulanın olmadığı, sadece birkaç gezginin soyulduğu ve birkaç evin yağmalandığı haberi yer almaktadır. Hükûmet halkın huzuru ve güvenliğini sağlamak için her şeyi yapmaktadır. Meselâ Fındıklı'da 8 Laz'dan oluşan bir çete Köse Mehmed yönetiminde Ermeni Musayan'ın evini yağmalayıp, onu ve eşini yaralamış, müteakiben ise 2 jandarmayı vurmuşlardır. Bunun üzerine takip edilen çete mensuplarıyla Giresun yakınında yapılan bir çarpışmada yedisi öldürülmüştür. Yine aynı yılın 11. ayında Trabzon'un iki saat batısındaki bir köyde (Kolomana?) Kromluoğlu adında zengin bir Rum'un evine gece yaklaşık 15 Türk tarafından saldırılmış, evi yağmalandıktan başka, 2 erkek ve 2 kadını yaralamışlardır. Sonuçta suçluların 5'i yakalanmış ve adalete sevk edilmişlerdir. Bölgenin batı tarafının meşhur Ermeni soyguncu Minasoğlu da, Müslüman ve Hıristiyanlardan müteşekkil 6 adamıyla birlikte şehri terke zorlanmış ve Ermeni taraftarlarından 7'si de teslim olmuş, ancak bunlar daha sonra affedilmişlerdir. Raporda, doğuda Sürmene tarafında da bunun gibi eşkıyalık olaylarından örnekler bulunmaktadır⁴⁵.

⁴⁴ Osmanlı kaynaklarında 1894 yılında verilen bilgilere göre, merkez vilayette 481, Lazistan sancağında 175, Canik sancağında 257 ve Gümüşhane sancağında 154 olmak üzere vilayette polis ve jandarma kuvveti toplam 1067'dir. Bkz. BA, Yıldız PRK. UM., Dosya nu.30, Gömlek nu. 59, 29 Ağustos 1310 (10 Eylül 1894).

⁴⁵ Longworth'dan Currie'ye, nu.20, 10 Haziran 1897, FO 195/1993. Longworth, bir sonraki raporu olan 23 Ekim 1897 tarihli raporunda da bu eşkıyalar hakkında bilgiler vermektedir.

Aynı yılın yaz aylarında bölgede güvenlik çok daha fazla artmıştır. Hatta Longworth raporunda, “*inanılmaz olsa da, uzun yıllardır can ve mal güvenliği şu anki kadar olmamıştı*” sözleriyle bunu ifade etmektedir. Kanunsuzluk ve şiddet olayları, hatta küçük suçlarda bile görülmemiş bir azalma vardır. Vali Kadri Bey’in korkusundan, bölgede özellikle eşkıyalık tamamen bitmiştir. Gümrük kaçakçılarının dışında silahlı çete kalmamıştır⁴⁶.

1898 yılı da halk güvenliği açısından oldukça iyi geçmiş, bütün bölgede can ve mal güvenliği sağlanmıştır. Rapora göre 1898 yılı içerisinde soygun, hırsızlık olsa da Trabzon sancağında öldürme olayı olmamıştır. Vilayetteki 63 polis(4’ü Rum ve 3’ü Ermeni) ve 1200 jandarma(45’i Hıristiyan) ile barış ve sükûnet devam ettirilmiştir ve bunlardan yararlılıkları görülenler ödüllendirilmişlerdir. Verilen bilgiye göre, bu yılın sonunda şehirdeki mahkum sayısı 262 kişi idi(244’ü Müslüman, 18’i Hıristiyan). Longworth, burada son bir bilgi olarak, Ticaret Mahkemelerinde taraf tutma olayı görüldüğünü belirtmektedir⁴⁷.

E- Trabzon Bölgesinde Demografik Yapı ve Ermeni Hadisesi

Konsolos Longworth, bölge nüfusuna ilk defa 1893 tarihli raporunda değinmiştir. Buna göre, Trabzon, Samsun, Rize ve Gümüşhâne sancaklarından oluşan bu vilâyet, İstanbul, Lübnan ve belki Girit’den sonra Türkiye’deki nüfus yoğunluğu en fazla olan vilâyettir. 1884’ten beri sayım yapılmamış, ancak yaklaşık olarak 850.000 müslüman, 170.000 Rum ve 50.000 Ermeni olduğu tahmin edilmektedir. Bu durumda vilâyet nüfusu yaklaşık 1.100.000 kişi, yani her mil kareye 89 kişi düşmektedir⁴⁸.

Trabzon vilayetinde nüfus dağılımı, Longworth’un 15 Şubat 1899 tarihli raporunda tablo olarak verilmiştir. Ancak Longworth burada, genellikle nü-

Nitekim bunlardan Seymanoğulları ve Köse Mehmed eşkıyalığı bırakarak, sessiz bir hayata çekilmişlerdir. Bunların kanun dışı işlerden korkmuş olabilecekleri bildirilmektedir. Ancak bu yolda gitmeye çalışan, Giresun yakınındaki Elmalı köyünden bir Kürt, jandarmayla girdiği çatışmada öldürülmüştür. Ermeni Minasoğlu ise siyasi suçlu olarak bir süre Samsun hapishanesinde tutulmuşsa da, Temmuz 1895’te 3 gardiyani öldürüp, silahlarını alarak kaçmayı başarmıştır. Ele geçirilememişse de, bir süre sonra teslim olup, pek çok kişi gibi hükümet affından yararlanmıştır. Bkz. *Longworth’dan Currie’ye*, nu.31, 23 Ekim 1897, FO 195/1993. Minasoğlu ve bir takım Ermeni eşkiyasının üzerine asker sevk edildiği hakkında ayrıca bkz. BA, Yıldız PRK. ASK., Dosya nu.127, Gömlek nu.116, 22 Muharrem 1315(22 Haziran 1897).

⁴⁶ *Longworth’dan Currie’ye*, nu.31, 23 Ekim 1897, FO 195/1993.

⁴⁷ *Longworth’dan O’Conor’a*, nu. 6, 15 Şubat 1899, FO 195/2062.

⁴⁸ *Longworth’dan Currie’ye*, nu.30, 7 Ekim 1897, FO 195/1993.

fusun Laz, Gürcü, Rum ve Ermeni olarak dört gruptan oluştuğunu ve bunların arasında Kürt, Tatar, Fars ve Avrupalıların da bulunduğu belirtilmektedir⁴⁹. Buna göre;

TABLO VII

1898 Yılındaki Trabzon Bölgesi Nüfusunun 1885 ile kıyaslaması

	Trabzon		Samsun		Rize (Lazistan)		Gümüşhane		Toplam Bireyler		TOPLAM	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	1898	1885
Müslüman	240471	234727	112919	110502	76060	73204	43636	41167	473116	459600	932716	798000
Ortodoks Rum	40011	37447	37662	36707	428	434	14467	13888	92568	88476	181044	150000
Ermeni	13690	12978	9682	9269	24	20	882	711	24278	22918	47196	42200
Ermeni Katolik	761	691	24	16	-	-	-	-	744	740	1484	1200
Protestan	272	291	276	264	-	-	-	-	548	554	1102	1000
Diğerleri	102	97	59	20	-	-	-	-	161	112	273	200
Toplam	295247	286229	160671	156747	76512	73658	58985	55766	591415	572400	-	-
Genel Toplam	581.476		347.418		150.170		114.751		1.163.815		1.163.815	992.600

Longworth'un, Trabzon vilâyetinin nüfusu hakkında verdiği bilgiler, diğer kaynaklardaki bilgilerle de uyumaktadır. Meselâ Hicrî 1313 (M.1895-96) tarihli Trabzon Vilâyet Salnâmesi'nde de vilâyetin toplam nüfusunun 1.071.477 kişi olduğu ve bunun 869.727'si Müslüman, 157.212'si Rum, 42.349'u Ermeni, 1304'ü Katolik, 880'i Protestan ve 5'i de Yahudi olarak dağıldığı belirtilmektedir⁵⁰. Yine aynı yıllara yayınlanan Kâmûsü'l-a'lâm'da, Trabzon vilâyetinin nüfusu hakkında, söz konusu salnâme ile aşağı yukarı aynı rakamlar verilmiştir⁵¹.

Kemâl Karpat ise, 1894 yılında Trabzon vilâyetinde yaklaşık 1.056.279 kişinin yaşadığını yazmakta ve bunun 857.343'ü Müslüman, 155.039'u Rum, 41.780'i Ermeni, 1.273'ü Katolik ve 844'ü Protestan olduğunu belirtmekte-

⁴⁹ Longworth'un burada verdiği gruplar arasında Türklerin olmaması ilgi çekici ve büyük bir yanıltır. Longworth belki de burada Lazları Türklerle aynı kategoriye tabi tutmuş olsa gerktir. Bkz. *Longworth'dan O'Conor'a*, nu.6, 15 Şubat 1899, FO 195/2062.

⁵⁰ Salnâmede, vilâyette bulunan sancak ve kazaların nüfusları da ayrı ayrı verilmektedir. Bkz. *1313 Tarihli Trabzon Vilâyet Salnâmesi*, Trabzon 1313.

⁵¹ Kâmûsü'l-a'lâm'da rakamlar hemen hemen aynı olup, farklı olan yanı Müslümanların nüfusu 869.767, Ermeni nüfusu ise 52.349 olarak gösterilmektedir. Ayrıca burada Müslüman ahalinin büyük kısmının Türk olduğu da belirtilmektedir. Bkz. Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-a'lâm*, c.IV, İstanbul 1311, s.3005.

dir⁵². Bir başka kaynakta ise 1897'de Trabzon nüfusu 1.164.827 kişi gösterilmektedir⁵³. Görüldüğü üzere Trabzon vilâyetinde Müslüman ahalinin ezici bir üstünlüğü söz konusudur. Ancak, Kırım savaşından sonra, eğitim ve ticarete önem verdiklerinden dolayı, moral ve maddî olarak Ermeniler Müslümanlardan daha iyi durumda idiler⁵⁴.

Longworth, raporlarının hemen hepsinde Ermeni bahsine girmiştir. Ancak onun bu konudaki yorumlarını yaparken tarafsız bir bakış açısından çok, bazı görüş ve yorumlarında Hıristiyanlığın ve belki de köken olarak men subu bulunduğu milletin tesiri altında kaldığı görülmektedir⁵⁵. Halbuki yine Hıristiyan ve Amerikalı bir muhabir olan Dr. Hepworth, bu yıllarda Anadolu'nun pek çok yöresinde patlak veren Ermeni hadisesinden İngiltere, Rusya ve Ermeni Cemiyetleri ve çetelerini sorumlu tutmaktadır. Bunlardan İngiltere, Ermeni eşkiyasına sığınma hakkı vermekle kalmamış, onları sempati ile karşılamış, korumuş, yardım etmiş ve Türkler aleyhine tahrik etmiştir. Bu da İngiltere'nin Ermeni çeteleriyle hem iş, hem de suç ortaklığı yapmaya razı olduğunu göstermektedir. Rusya ise, her ne kadar olaylarla pek fazla meşgul olmuyor gibi görünse de, esasen Türkiye'nin olaylardan korkması, paniğe kapılması ve zayıflaması onun işine gelmekteydi. Anadolu'da Türk ve Ermeni ölmüş veya öldürülmüş, bu onun için önemli değildi. Rusya kendi sınırlarını çok iyi koruyor, ancak Türkiye'ye silahlar ve çeteler geçmek isteyince sınırı korumaktan vazgeçmekte ve görmezlikten gelmektedir. Çünkü Rusya bu silahların ve çetelerin kendi maksadına ve görüşlerine uygun hareket ettiklerinden emindir⁵⁶.

Longworth'un elimizdeki ilk raporundan, daha 1891 yılı içerisinde Ermenilerin isyana teşvik edildiklerini anlamaktayız. Çünkü o, 1 Şubat 1892 ta-

⁵² Kemâl Karpat, *The Ottoman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristics*, London 1985, s.139.

⁵³ *Osmanlı Devletinin İlk İstatistik Yıllığı(1897)*, Haz.Tevfik Güran, c.5, Ankara 1997, s.19.

⁵⁴ Longworth'dan Currie'ye, nu.12, 8 Şubat 1896, FO 195/1936.

⁵⁵ Zira bir Osmanlı belgesinde İngiliz konsolosu Longworth'un Ermeni milletinden Doktor Sihrab'ın ailesine mensup olduğu belirtilmektedir. Bkz. BA, Yıldız PRK. UM., Dosya nu.31, Gömlek nu. 91, 7 Şevval 1312(3 Nisan 1895).

⁵⁶ Dr Hepworth, New-York Herald gazetesi tarafından, Ermeni hadisesini yakından incelemek üzere 1897 yılında Türkiye'ye özel muhabir sıfatıyla gönderilmiş ve buradaki izlenimlerini bir rapor halinde kaleme almıştır. Söz konusu raporu 1898 yılında Fransız konsolosu Drogmani Leon Krajewski Fransızca'ya tercüme etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bayram Kodaman, "Bir Amerikalı Gözüyle Ermeni Macerası(1897)", *Ermeni Macerası(Tarihî ve Siyasi Bir Değerlendirme)*, Isparta 2001, s.61-71(Aynı makale *Belleten*'in 195. Sayısında da yayınlanmıştır).

rihli raporunda, Ermenileri isyana teşvik faaliyetlerinin yaz ayları boyunca askıda tutulduğunu, ancak Kasım ayında tekrar canlandığını belirtmektedir. Nitekim bu zamanda ele başı olan bazı kişiler tutuklandılarsa da bunlar birkaç gün içerisinde serbest bırakılmışlardır⁵⁷.

Longworth burada vali Kadri Bey'in takip ettiği ihtiyat ve itidal politikasını övmekte ve bu politika sayesinde Trabzon, Anadolu'nun diğer eyaletlerinin yaşadığı çatışma ve tahrik politikasına katılmadığını belirtmektedir. Longworth Ermenilerin çıkardığı karışıklıklar konusunda da aslında önemli sayılabilecek yorumlarda bulunmuştur. Buna göre, Ermenilerin huzursuzluklarının nedeninde Rusya'nın Balkanlarda uyguladığı gibi, slavlaştırma politikasından rahatsızlık duymaları yatmadığı gibi, bunun nedeninin ne Ermeni, ne de Müslüman demogoglarının işi olmadığı da belirtilmektedir. Buna tek sebep Hınçak Cemiyeti⁵⁸ olarak gösterilmektedir. Dağınık ve zayıf Ermeni ırkı bağımsızlığa can atamayacağından dolayı, bu vicdansız parti öldürme, yol kesme ve soygunun bağımsızlık için tek yol olduğunu savunmakta ve bu şekilde Hıristiyanların yapacakları katliamlar Müslümanları kızdıracak ve sonuçta bütün Avrupa'yı şok edecek, büyük devletlerin barış, insanlık gibi kavramlarını harekete geçirmesini sağlayacaktı. Ancak bu tür katliamvârî plânlara barış sever ve zeki insanlar arasında destekçi bulamamıştır. Çünkü onlar Ermenistan ile Bulgaristan arasındaki coğrafi ve siyasi farkı ayırt edebilecek zekadadırlar. Kaldı ki, bu hareketi savunanlar suçlu olmaktan öte gidemezlerdi ve zaten azimli ve dürüst bir hükümet de bu tür hareketi basturmada zorlanmamıştır⁵⁹.

Ermeni tahrikçileri ve işbirlikçileri bu eyalette istenmemektedir. Ancak tahrikçilerin faaliyetleri ve işbirlikçilerin entrikaları vali tarafından doğru tahmin edilmektedir. Zaten Kadri Bey'in Ermenilere karşı izlediği hassas politika övgüye lâyık bulunmaktadır. Valinin olaya ırkı açıdan yaklaşmadığı ve aceleci bir tavır sergilemediği bildirilmektedir. Longworth, valinin bu ra-

⁵⁷ Longworth'dan *Fane'e*, nu.4, 1 Şubat 1892, FO 195/1769.

⁵⁸ Hınçak komitesi, Kafkasyalı Ermenilerden Avedis Nazarbeg ile sonradan evlendiği Maro adındaki kadın ve arkadaşları olan Kafkasyalı Ermeni öğrenciler tarafından 1887'de İsviçre'de Karl Marx'ın prensipleri esas tutulmak suretiyle kurulmuştur. Bu teşekkülün başında ve üyeleri arasında birçok Rusyalı Ermeniler bulunmaktaydı ve ilk faaliyet alanı olarak Türkiye'nin doğu bölgesi seçilmişti. Bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s.431. Hınçakyan Sosyalist Fırka-i İhtilâliyesi'nin programı tarafımızdan, Osmanlı Arşivlerinden temin edilmiş olup, ayrı bir makalede yayınlanacaktır.

⁵⁹ Longworth'dan *Nicolson'a*, nu.12, 31 Ocak 1894, FO 195/1854.

hatsız edilmemiş insanların (Ermeniler) ne kadar barışçıl, zeki ve de çalışkan olduğunu bildiğini, bunların kötü yönetilmediği takdirde onların arasında sadece çalınların Osmanlı yönetimini zaafa uğratma teşebbüsünde bulunacağını anladığını belirtmektedir. Ayrıca valinin Ermeniler aleyhine yazılmış bir çok mektubu çöpe attığını ve böylece Trabzon kaynaklı hiç bir siyasi suçlamanın söz konusu olmadığını da yazmaktadır⁶⁰.

Çeşitli kaynakların da bildirdiklerine göre, Trabzon'da Ermeni olaylarının başlangıcını, 21 Eylül 1311 (3 Ekim 1895) günü misafir olarak Trabzon'da bulunan eski Van valisi Bahri Paşa ile, Trabzon komutanı Hamdi Paşa'nın sokakta iki Ermeni'nin silahlı saldırılarına maruz kalmaları ve yaralanmalarıyla başlamıştır. Bu olay sonunda, işin önemine binaen hükümet de gerekli tedbirleri almıştır. Ancak Ermeniler, olayın faillerinden Estapani Berberyan'ı himaye edip, güvenlik güçlerine teslim etmemişler ve hatta adı geçen şahıs, Vilâyet Kâtibi Rahmi Efendi'nin katline de karışarak, olayın daha da turmanmasına sebep olmuştur. Trabzon'da asıl hadise ise, 8 Ekim günü, İstanbul olaylarında bir yakının öldüğünü duyan bir Ermeni'nin kaldığı hanın balkonundan halkın ve olayları yatıştırmak için şehirde dolaşan valinin üzerine ateş açmasıyla başlamış ve Ermenilerle Müslümanlar birbirlerine girmişler ve kavga veya olay ordunun müdahalesiyle durdurulabilmiştir. Ayrıca Trabzon Ermenileri köylerde yaşayan yandaşlarını da şehre getirterek, evlerinde ikamet ettirmeye ve silahlarıyla çarşı pazarda gezdirerek, nümayişler yapmaya başlamışlardır. Daha önce değindiğimiz ve Longworth'un da raporunda bildirdiğine göre, Trabzon vilâyetinde Ermeniler dağınık ve oldukça zayıf bir nüfusa sahiptir. Burada Ermeni hadisesinin asıl maksadı, bağımsızlıktan çok, kendilerini destekleyen Avrupalı devletlerin dikkatini çekmenin yanında, hükümet memurlarını öldürmek ve devlet binalarını tahrip etmektir. Sonuçta olayın çıkmasına sebep olanlar Divân-ı Harbe sevk edilerek, burada muhakemeleri yapılmıştır⁶¹. Yine kaynakların bildirdiklerine göre, kargaşalık sırasında Trabzon'da Ermeniler'den 182, civar köylerde de 21 ölü ve 18 yaralı vardır. Müslümanlardan ise 21 ölü, 25 yaralı, Rumlardan da 1 ölü vardır⁶².

⁶⁰ Longworth'dan Currie'ye, nu.12, 25 Ocak 1895, FO 195/1902.

⁶¹ Trabzon Ermeni hadisesinde yakalanan Ermenilerin Divân-ı Harb'de yargılanmalarına ilişkin belgeler tarafımızdan temin edilmiş olup, ayrı bir çalışma olarak hazırlanmaktadır.

⁶² Trabzon valisi Kadri Bey'in 30 Eylül 1311'de bildirdiğine göre, Ermenilerden 177 ölü ve 19 yaralı, Müslümanlardan ise 11 ölü ve 25 yaralı vardır. Bkz. BA, Yıldız PRK. Umumî, Dosya nu. 32, Gömlek nu. 114, 30 Eylül 1311 (12 Ekim 1895). Trabzon Ermeni hadisesi hakkında ayrıntılı

Konsolos Longworth, 7 Şubat 1896 tarihli raporunda ilk defa Ermeni hadisesinden bahsetmektedir. Hatta bu raporuna evleri yakılan ve öldürülen Ermenilerin sayısını veren bir de tablo eklemiştir. Raporunda Trabzon merkezinde 400'den fazla kişinin defnedildiğinin görülmesine rağmen, tabloda verilen rakamın 298 olduğunu ve bunun da sebebinin ölüm kaydı yöreye kayıtlı kişileri içine almasından kaynaklandığını vurgulamaktadır⁶³. Bu durumda ölen 102 kişinin Trabzon'a dışarıdan gelen Ermeni çete ve komite üyeleri olması muhtemeldir ki, bu da olaylara sebebiyet verenleri tahmin etmek açısından önemlidir. Olay sırasında zarar gören Ermenilere İngiltere, ABD ve başka kaynaklardan yeterince ve zamanında yardım da yapılmıştır. Longworth bu yardım sırasında yetkililer ve özellikle de pek çok defa övgüyle bahsettiği vali Kadri Bey'in çalışmalarına en küçük bir katkıda bulunmadığını da bildirmektedir⁶⁴.

Longworth bu raporundan hemen bir gün sonraki tarihle kaleme aldığı raporuyla, tarafsızlıktan uzak bir görünüm sergilemektedir. O bu raporunda, Ermenileri kastederek, yetişkin erkeklerin silahlı Türk çeteleri ve imparatorluğun silahlı güçleri tarafından katledildiğini söyledikten başka, "*Silahsız ve bi-haber durumdaki bu insanlar hemen hemen hiç karşı koymadan acıklı bir teslimiyet içinde can ve mallarını vermiştir. Ancak yine de kahramanca hareketleri de tümünden yok değildi.*" diyerek, Ermenilerin bu olaydaki başarılı hareketlerini vurgulamaktadır⁶⁵. Nitekim onun Anadolu'da çıkan Ermeni

bilgi için bkz. Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I-II*, Ankara 1994 (pekçok yerde). Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s.155; İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara 1984, s.108 v.d; Mehmed Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni mezâlimi ve Ermeniler*, İstanbul 1876, s.268 v.d. Mehmed Hocaoglu eserinde, 1895-96 Ermeni ayaklanmalarının baş kırkurtçısı İngiltere ve konsolosları olduğu inkâr edilmeyecek gerçekte de, Rusya'nın ve Rus konsoloslarının da İngiltere'ye ayak uydurmaları gizlenmesi imkânsız hakikat olarak göstermektedir (s.322).

⁶³ Longworth'un verdiği tabloda 298'i Trabzon merkezinde olmak üzere, civar kasaba ve köylerinde (Gümüşhâne dahil) toplam 507 Ermeni'nin öldüğü, 5.197 kişinin göç ettiği, 16.979'unun yerinde kaldığı, 1.510 ev ve dükkânın yağma edildiği ve 320 ev ve dükkânın da yandığı belirtilmektedir. Yine 8 Ekim'de başladığını bildirdiği Trabzon olaylarında 9 Türk ve 3 Rum'un öldürülüp, 162 dükkânın yağmalandığı, 26 Ekim'de meydana geldiğini bildirdiği Gümüşhâne hadisesinde ise 7 Türk'ün öldürülüp 70 dükkânın yağmalandığı da bildirilmektedir.

⁶⁴ Longworth'dan Currie'ye, nu.10, 7 Şubat 1896, FO 195/1936.

⁶⁵ Longworth Trabzon'daki pekçok sessiz ve savunmasız insanın bu şekilde yok edilmesini Asya Türkiyesi'ndeki seri olayların ilki olarak göstermekte ve bunun medenî dünyayı şok ettiğini bildirmektedir. Ayrıca yine bir önceki raporundaki rakamsal bilgilere de değinmiş ve 298 olarak gösterilen Ermeni kayıplarına, şehre kayıtlı olmayanlar da eklenirse bu sayının iki katına çıkacağını yazmıştır. Bkz. Longworth'dan Currie'ye, nu. 12, 8 Şubat 1896, FO 195/1936. Ancak bu

olaylarında meydana gelen öldürme olaylarının devlet destekli olduğu yolunda Sivas İngiliz konsolosuna gönderdiği, ispatlanmamış ve iftardan öteye gitmeyen mektubu⁶⁶ da bu iddiamızı doğrulamaktadır.

Longworth'a göre, olayları yerinde inceleyenler ülke hükûmetinin tamamen suçlu olmadığına ikna olamazlar. Fanatiklikten çok, politik olan bu karışıklıklar, belki de en iyi geçmişe bakarak anlaşılabilir. Kırım savaşından sonra değişen Ermeniler, ticaretle meşgul olmaları nedeniyle moral ve madeten müslümanlardan üstün duruma gelmişler ve bunlara Kafkasyalı öğretmenler tarih, Amerikalı misyonerler de kendine saygıyı öğretmişlerdir. Bu durum hemen açığa vurulmamış, ancak Türk-Rus savaşından sonra, Osmanlı imparatorluğunun dağılmasının yakın olduğu ve ümitlerin gerçekleşmesinin mümkün olduğuna inanılmaya başlanmıştır. Nitekim Berlin Antlaşmasına Ermenilerin oturduğu vilayetlerde reformlar yapılmasını sağlayan bir ifade eklenmiştir. Ancak bu reformların yürütülmesini takip edecek olan İngiliz temsilcileri, bu sıralarda Kıbrıs ve Mısır meselesinden Türkiye'nin İngiltere'ye güvensizlik duyması gibi nedenlerden, kalıcı ve etkili reformlar yapılması konusunda başarısız oldukları da, imkânlar dahilinde yine de ellerinden geleni yapmışlardır. Şartlarını çekilmez gören Ermeniler gittikçe daha çok rahatsız olmuşlar, devletten soğumuşlar ve bunun sonucunda gizli organizasyonlar ortaya çıkarmışlardır. Bunların ilki 1880'de Tiflis'te başlamış ve halkı tahrik etmek için hemen gizli ajanlar yollanmıştır. Bu teşkilatın ardından ihtilâlcî gazeteler yayınlanmış⁶⁷ ve özellikle başkanlığını Nazarbey'in yaptığı Hınçak, 1892'den itibaren farklı merkezlere tahrik edici afişler postalamış ve Rus-Türk sınırından azımsanmayacak miktarda silahı gizlice ülkeye sokmuştur⁶⁸. Ancak Ermenilerin durumu bu hareketlerden sonra daha da kötüleşmiştir. Zira zenginlere şantajlar başlamış, bilgi sızdıranlar vatanseverlik adına öldürülmüş, kanunlara itaat edenlerin çoğu başkaldırı hareketinde yer al-

durum da, daha önce de belirttiğimiz üzere, bu olay sırasında Trabzon'a dışarıdan pek çok Ermeni'nin geldiğini ispatlamaktadır.

⁶⁶ BA, Yıldız PRK. UM., Dosya nu.31, Gömlek nu.91, 21 Mart 1311 (2 Nisan 1895).

⁶⁷ Gazetelerin yayınlanmasında hedef alınan amaç, daima Osmanlı yönetiminin haksızca davranışlarını, zulümlerini, kötülüklerini yayınlayıp, Avrupa'nın müdahalesini çekmek ve müdahale fikrini yavaş yavaş geliştirmekti. Bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s.429.

⁶⁸ Rusya'dan ülkeye sokulan silahlar hakkında Trabzon hadisesi sırasında ele geçirilen Ermenilerin üzerinden çıkan pekçok mektuplarda bilgi verilmekte olup, söz konusu belgeler ayrı bir makalede tarafımızdan sunulacaktır.

mamaktan eziyete maruz kalmışlardır⁶⁹. 1894 Sasun isyanı⁷⁰ olayları tırmandırmış ve bunun sonucunda İngiltere, Fransa ve Rusya tarafından Osmanlı Devleti yeni bir reform programı yapmaya zorlanmıştır. Longworth'a göre, Trabzon olaylarında askerler işe karışmasaydı, gerçekte can kaybı çok önemsiz olurdu. Çünkü Türklerin büyük çoğunluğu komşularına karşı tavır almakta tereddüt etmişlerdir. Burada Longworth'un ilginç bir tespiti daha vardır. Onun iddiasına göre, sarayın casusları, müslüman halk arasında, İngiltere'nin teşvikiyle Ermeniler isyan çıkaracaklar ve ani bir saldırıyla müslümanları öldürerek sayısını azaltacakları ve baskın ırk konumuna geçerek kendi krallıklarını kuracakları haberi yayılmıştı⁷¹. Ancak 1895 yılı içerisinde, incelendiğinde belirli bir plân çerçevesinde hazırlandığı anlaşılan ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde birbiri ardına patlak veren Ermeni hadiseleri⁷² göz önüne alındığında bunun tamamen de kabul edilemez olduğu gerçeği anlaşılabilir.

SONUÇ

Yukarıda verilen bilgiler Longworth'un Trabzon konsolosluğu esnasında İngiliz Dışişlerine gönderdiği raporlardan elde edilmiştir. Bilgilerin ne derecede doğru olup olmadığı konusunda bir fikir yürütmek imkânsızdır. Zira raporlarının ve yer yer yaptığı yorumlarının bazısı önyargısız ve objektif ol-

⁶⁹ Nitekim Oflu bir Türk kadınla evlenip Müslüman olan Agop adındaki bir Ermeni Sürmene köylülerinden para toplarken yakalanıp tutuklanmış ve Agop savunmasında, Müslüman olmasından dolayı Ermenilerin kızgınlığından korktuğunu ve İhtilâl Komitesine para sağlayarak onlara hoş görünmeye çalıştığını bildirmiştir. Bkz. *Longworth'dan Currie'ye*, nu.12, 25 Ocak 1895, FO 195/1902.

⁷⁰ Ermenilerin bazı Türkleri öldürmesiyle 28 Ağustos 1894 yılında başlayan birinci Sasun isyanına, 3000 Ermeni katılmış ve konsolosların raporlarında iddia edildiğine göre, Sasun ve köylerinde toplam 265 Ermeni öldürülmüş ve isyan bastırılmıştır. 1897 yılı içerisinde patlak veren ikinci Sasun isyanında ise, 19 Ermeniyeye karşı, yaklaşık 1000 civarında Türk Ermenilerce katledilmiştir. Sasun isyanı için bkz. Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s.147, 166; İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara 1984, s.103, 125; Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Ankara 1994.

⁷¹ *Longworth'dan Currie'ye*, nu. 12, 8 Şubat 1896, FO 195/1936.

⁷² Anadolu'daki İngiliz konsolosları 1895 yılı Temmuz ve Ağustos aylarında Ermeni komitelerinin faaliyetlerinin her an olay çıkmasını mümkün kılacak düzeye eriştiği bildirilmektedir. 1895 yılı içerisinde çıkan bu Ermeni isyanları, 29 Eylül Divriği, 2 Ekim Trabzon, 6 Ekim Eğin, 7 Ekim Develi, 9 Ekim Akhisar, 21 Ekim Erzincan, 25 Ekim Gümüşhâne, 25 Ekim Bitlis, 26 Ekim Bayburt, 27 Ekim Maraş, 29 Ekim Urfa, 30 Ekim Erzurum, 2 Kasım Diyarbakır, 2 Kasım Siverek, 4 Kasım Malatya, 7 Kasım Harput, 9 Kasım Arapgir, 15 Kasım Sivas, 15 Kasım Merzifon, 16 Kasım Antep, 18 Kasım Maraş, 22 Kasım Muş, 3 Aralık Kayseri, 3 Aralık Yozgat isyanlarıdır. Bkz. Kâmuran Gürün, a.g.e., s.154 v.d.

duğu söylenebilirse de, bazıları için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Raporlarında, yeri geldikçe metin kısmında da değindiğimiz üzere, tutarsızlıklar görülmektedir. Meselâ mahalli bir idareciyi bir raporunda göklere çıkarırken, bir başka raporunda, konu aşağı yukarı aynı olmasına rağmen yermektedir. Yine Ermeni hadisesi sırasında verdiği bilgilerde de çoğunlukla açık bir tarafgirlik söz konusu olmaktadır. Bu tarafgirlikte, Longworth'un Ermeni asıllı olmasının yanısıra, konsolosların yanında bulunan tercümanların da büyük etkisi olduğu muhtemeldir. Meselâ 1880-82 yıllarında Kayseri'de konsolosluk yapan Bennet, Türkçe bilmediğinden, tercüman olarak bir Hıristiyan kullanmaktadır⁷³. New-York Herald muhabiri Sidney Whitman'ın eserinde yer alan bilgiye göre ise, "*Konsolosların yanındakiler, tercümanları tamamen Ermeniydi. Bunlar ne söylerler, ne gösterirlerse, konsoloslar da elçiliklerine öyle yazdı...*" demektedir⁷⁴. Bu sebepten verilen bilgilerde bir ön yargı varsa, bu belki de konsolosun kendisinden değil, tercümanlarının tarafsız olmamasından kaynaklanmış olabilir. Nitekim bu durum Doğu Anadolu'daki İngiliz konsolos tercümanlarında çok aşırıya kaçmıştır. Longworth'un Trabzon'un nüfusu, ekonomik yapısı, güvenliği gibi konularda verdiği bilgiler ise, diğer kaynaklarla da uyumaktadır. Bundan başka Trabzon'da sel baskını, kolera gibi tabii afetler ve salgınların olduğunu da bu raporlardan anlamak mümkündür. Bütün bunlara rağmen, Longworth'un Trabzon'da konsolos olarak bulunduğu sırada kaleme aldığı raporlar, bir yabancı gözüyle, Trabzon ve çevresinin 1892-98 yılları arasındaki tarihini ortaya koyması açısından önemli bir kaynaktır.

⁷³ Musa Şaşmaz, "Teğmen Ferdinand Bennet'in Kayseri Konsolosluğu 1880-82", *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri 2000, s.481.

⁷⁴ Esat Uras, a.g.e., s.426.

